

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.16>

ВИБОРИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: КОНСТИТУЦІЯ, ЗАКОНОДАВСТВО, РЕАЛЬНІСТЬ

Гринюк Р.Ф.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права*

*Вінницького торгівельно-економічного інституту ДТЕУ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0158-8363>*

Гуцуляк О.І.,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7639-9551>*

Гринюк Р.Ф., Гуцуляк О.І. Вибори в умовах воєнного стану: конституція, законодавство, реальність.

У статті досліджені питання виборчого законодавства та його особливості під час дії воєнного стану. На підставі ретельного аналізу конституційних приписів з'ясовано, що для більшості видів виборів неможливість їх проведення встановлено лише у законодавчих актах. Водночас доведено, що формальна відсутність конституційної заборони запустити виборчий процес в умовах триваючого широкомасштабного вторгнення РФ не вирішує жодної реальної проблеми, які унеможливають демократичні вибори в Україні станом на зараз.

Виокремлені та проаналізовані причини відмови демократичних держав від проведення виборів під час війни, зокрема, виборчі (втручання ворожої держави, відсутність вільної агітації тощо), економічні (витрати на проведення виборів), безпекові, політичні (моменти політичної нестабільності під час переходу влади) тощо.

Описано концепцію «*rally around the flag*» («гуртування довкола прапора»), досліджено історичний приклад і проаналізовані причини програшу на повоєнних виборах «батька перемоги» В. Черчилля, вивчено результати низки соціологічних досліджень, які демонструють високий рівень народної підтримки чинного Президента України, зокрема в якості Верховного Головнокомандувача. Зроблені висновки про достатній рівень легітимності органів державної влади, що з високою вірогідністю буде лише засвідчено виборами, а наслідком стане формальна пролонгація повноважень. Доцільність усіх ризиків і витрат за таких умов оцінено як сумнівну.

Зважено можливість застосування електронного голосування і зроблено висновок про те, що подібні пропозиції є передчасними з огляду на несприйняття народом України такого способу волевиявлення і технічні можливості держави.

Водночас авторами робиться наголос на необхідності підготовки нормативної бази і розробки нових механізмів, зокрема, з використанням цифрових технологій, як для повоєнних виборів, так і у випадку затягування війни, до якої призвело вторгнення Росії, для виборів в умовах воєнного стану. З огляду на це розглянуто поняття *Military democracy*, мілітаризованої або військової демократії, тобто держави з демократичним устроєм, що діє в умовах воєнного стану.

Ключові слова: форми безпосередньої демократії, виборчий доробок Європи, «*rally around the flag*», легітимність влади, електронне голосування, *Military democracy*.

Hrynyuk R.F., Hutsulyak O.I. Elections under the conditions of martial state: constitution, legislation, reality.

The issue of electoral legislation and its features during martial law are explored in the article. On the basis of a careful analysis of the constitutional norms, it was found that for most types of elections, the

impossibility of holding them is established only in legislative acts. At the same time, it has been proven that the formal absence of a constitutional ban on launching the election process in the conditions of the ongoing large-scale invasion of the Russian Federation does not solve any real problem that currently makes democratic elections in Ukraine impossible.

The classification of the reasons for the refusal of democratic states to hold elections during the war has been studied and proposed. In particular, such reasons as electoral (interference of an enemy state, lack of free campaigning, etc.), economic (expenses for conducting elections), security, political (moments of political instability may arise during the transfer of power from the old government to the newly elected one) etc. are highlighted.

The concept of “rally around the flag” is described, the historical example of the defeat of the “father of victory” Winston Churchill in the post-war elections with an analysis of the reasons, and the results of a number of sociological studies are also considered. The latter demonstrate a high level of citizen support for the current President of Ukraine, in particular as the Supreme Commander. The authors concluded that there is a sufficient level of legitimacy of state authorities, which will most likely be confirmed by elections. The expediency of all risks and costs under such conditions is assessed as doubtful.

The possibility of using electronic voting was considered. It was concluded that such proposals are premature in view of the non-acceptance by the people of Ukraine of such a way of expressing will and the technical capabilities of the state.

At the same time, the authors point out the need to prepare a regulatory framework and develop new mechanisms, in particular, using digital technologies, both for post-war elections and for elections under martial law. The article also examines the concept of Military democracy, i.e. militarized or military democracy, i.e. a state with a democratic system operating in wartime conditions.

Key words: forms of direct democracy, European election results, “rally around the flag”, legitimacy of power, electronic voting, Military democracy.

Постановка проблеми. «Вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування» є зобов'язанням України згідно із Додатковим протоколом до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Стаття 3). Подібні формулювання про періодичні вибори, що проводяться через розумні проміжки часу, містяться і у Копенгагенському документі ОБСЄ 1990 року, і у інших міжнародних рамкових документах, у першу чергу в Загальній декларації ООН з прав людини (ЗДПЛ) 1948 року та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (МПГПП) 1966 року, але усі вони наполягають, що вибори повинні проходити в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу. Здатність людей виявляти свою індивідуальність та здійснювати свій вибір мирним шляхом, за допомогою виборчого бюлетеня, має ключове значення для стабільності в будь-якому суспільстві та для безпеки демократії в Європі [1, с. 5]. Донедавна питання виборів в Україні з огляду на військовий стан здавалося неактуальним, проте останнім часом інформаційний простір сколихнула хвиля обговорення перспектив проведення виборів під час дії воєнного стану.

Спочатку приводом для цього стала активізація роботи над проєктами змін до виборчого законодавства в експертному середовищі, пов'язаному з неурядовими організаціями. Насправді таку активність експерти пояснювали необхідністю завчасного врегулювання деяких питань з метою забезпечення виборчих прав вимушених переселенців, зокрема і за кордоном.

Надалі «сир-бір» розгорівся через американського сенатора Ліндсі Грема та Президента ПАРЕ Тіні Кокса, які буцімто висловили своє бачення щодо необхідності проведення виборів у 2024 році. Стосовно першого, цікавим є уточнення, що республіканець пов'яже необхідність демонстрації змін, які відбулися в Україні на шляху від «дуже корумпованої країни» до демократичної, саме із виборами [2] (проте якось непереконливо виглядає логічний ланцюжок «боротьба з корупцією» – «вибори» – «демократія»).

Щодо Президента Парламентської асамблеї Ради Європи, пан Кокс вже детально пояснив, що в його риторичі вибори в Україні звучали не в якості вимоги скласти іспит на «достатню демократичність», а як його особистий заклик вже зараз почати розмірковувати над механізмом ймовірних виборів в ускладнених російською агресією умовах, не чекаючи «жестів доброї волі» як передумови розблокування виборчого процесу. Тобто якщо саме українське суспільство потребуватиме виборів, варто мати «план Б» задля їх проведення попри російське вторгнення. При цьому

нідерландський політик зауважує на неможливості саме зараз запустити виборчі механізми через обмеження українського законодавства і воєнний стан [3].

Здавалося, на цьому перекличку прибічників виборчої демократії можна було вважати закритою, але дискусії з приводу доцільності проведення в Україні виборів все розгораються, а це питання вже можна назвати резонансним. Спікер Верховної Ради України Р. Стефанчук «приголомшив» своєю заявою про формальну можливість проведення виборів з огляду на конституційне регулювання. Здається, це питання варто дослідити дещо глибше.

Стан опрацювання даної проблематики наразі недостатній. Наявні ще довоєнні наукові дослідження щодо виборів як об'єкту гібридної війни (зокрема, М.А. Бучин, М.В. Кіцяк), певного поширення в якості предмету дослідження набули повоєнні вибори, особливості проведення яких прогнозують вже зараз (проф. М.В. Афанасьєва [4]), спробу дискурсивного аналізу проведення виборів під час війни здійснили Д.Є. Новак, Х.М. Моряк-Протопопова, проте більшість дискусій наразі точиться у засобах масової інформації за відсутності широкого висвітлення у науковій періодиці.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу законодавства та українських реалій сформулювати обґрунтовану відповідь, чи можливі і необхідні вибори в умовах війни, до якої призвело вторгнення росії.

Виклад основного матеріалу. Проведення різних видів виборів в умовах воєнного стану Конституція України врегульовує у різний спосіб. Так, частина 4 статті 83 фактично унеможливає проведення під час надзвичайного або воєнного стану чергових виборів народних депутатів України. Згідно з цією статтею, у разі *закінчення строку повноважень Верховної Ради України* під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану. Вносити зміни до Конституції в умовах надзвичайного або воєнного стану не дозволяє частина 2 статті 157.

Варто наголосити, що формально йдеться не про всі, а лише про чергові вибори (чому про це різноманітні експерти не уточнюють), бо згідно із частиною 2 статті 135 Виборчого кодексу «у зв'язку із *закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України*» проводяться саме чергові вибори народних депутатів. Також треба розуміти, що «закінчення конституційного строку повноважень» та «припинення повноважень» це не одне й те саме. Згідно із частиною 1 статті 90 Конституції України «повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання». Проте Президент може достроково припинити повноваження парламенту відповідно до частини другої цієї ж статті. І якщо застереження стосовно заборони дострокового припинення повноважень Верховної Ради України в останні шість місяців строку її повноважень або повноважень Президента України прописані, то неможливість «розпуску» парламенту під час дії воєнного стану не згадується. Наразі цей момент не актуальний, бо конституційні терміни повноважень обох цих органів добігли/добігають кінця, але на майбутнє положення Основного Закону варто уточнити. Також відсутня у Конституції України пряма заборона на проведення проміжних виборів нардепів (поки це актуально, бо чинна Верховна Рада України обрана за змішаною виборчою системою ще до набуття чинності Виборчим кодексом). Заміщення вакантних місць в парламенті у разі дострокового припинення повноважень депутатів, обраних в одномандатних округах, ніяк не впливає ані на закінчення строку, ані на припинення повноважень Верховної Ради України в цілому, отже під конституційні заборони не підпадає.

Таким чином, формально Конституція України виключає можливість проведення лише чергових виборів народних депутатів України. Щодо інших видів виборів (зокрема за суб'єктом, президентських та місцевих) Конституція такої заборони не встановлює. Відповідні обмеження передбачено Законом «Про правовий режим воєнного стану» та Виборчим кодексом. Отже теоретично, зміни до законодавства можуть розблокувати певні види виборів під час воєнного стану.

Існує навіть думка, що можна говорити про неконституційність норм зазначених законів стосовно виборів глави держави та місцевих виборів, але станом на зараз правових позицій від Конституційного Суду України немає (можливо, подібний аналіз ще буде ініційований кимось із суб'єктів конституційного подання).

Якщо із відсутністю у Конституції України прямої заборони виборів під час воєнного стану можна частково погодитись (на тлі наявності заборони законодавчої, якої можливо позбутися),

то щодо реальної можливості їх провести із дотриманням численних процедурних вимог, навряд чи. Сама доцільність таких виборів є максимально сумнівною, бо з урахуванням усіх нюансів, суттєвих змін на політичній арені не очікується. Світова історія і політологія знають цей феномен – «ефект гуртування довкола прапору», зростання короткострокової підтримки населенням уряду або політичних лідерів країни в періоди міжнародної кризи або війни. І дійсно, В. Зеленський наразі сприймається українцями «на своєму місці» та є одним із символів опору окупантам. Окрім того народ під час війни не ризикує йти на радикальні зміни, суспільство боїться міняти владу, адже це створює ситуацію «турбулентності» політичної системи, яка є особливо небезпечною у воєнний час [5] (досвід американських президентських виборів під час Другої світової). Тобто якщо на меті лише формальна пролонгація «вотуму довіри», ставити на карту фінанси та безпеку людей точно не варто.

Існує досить категорична, але справедлива думка, що ця ідея (вибори під час війни) несе пряму загрозу національній безпеці України, життю та здоров'ю громадян і суперечить конституційним вимогам до виборів. Тим не менш, повідомлення в медіа та комунікація окремих представників державної влади вказує на можливу готовність держави провести вибори до скасування воєнного стану. Окремі політичні діячі вже активно включаються у передвиборчу кампанію (заявляє помічник-юрист депутата Київміськради О. Нотевський, який створив петицію до Президента України) [6].

Україна живе. Ми здивували увесь світ. Але це не означає, що ми живемо у «рутинному режимі», і від нас можна очікувати на усі притаманні невоєнним демократіям кроки. Це приблизно як розраховувати, що автівка, у якої спустило колесо, може їхати далі по заздалегідь запланованому маршруту. Так, за наявності компресора можливо з перемінним успіхом дістатися до найближчого шиномонтажу. Але ж безглуздо при цьому очікувати, що водій дорогою заїде в супермаркет за продуктами чи зупиниться заради філіжанки кави. Отже і у нас на порядку денному спочатку Перемога («шиномонтаж»), а потім – «продукти і кава». Країна, яка веде екзистенційну війну «на виживання», абсолютно виправдано має зосередити усі сили та ресурси на основній меті – перемогти, зберегти суверенітет, територіальну цілісність, не дозволити стерти державу з політичної карти світу, а разом із нею і державні інституції, про «невідкладне» оновлення складу яких точаться дискусії.

Звісно, така думка актуальна станом на зараз, поки зберігається надія на закінчення війни у відносно короткостроковій перспективі. Якщо йтиметься про затяжну війну на десятиріччя (про що думати звісно не хочеться, але задля об'єктивного висвітлення і правильного сприйняття нашої позиції), то безпосередні форми демократії доведеться «реанімувати» до фактичного завершення війни (воєнного стану). І тут пан Тіні Кокс абсолютно правий, починати готувати нормативну та технічну базу для цього треба заздалегідь, і треба визнати, певні кроки у цьому напрямку робляться (Постанова ЦВК № 102 «Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні», проект Закону «Про особливості забезпечення організації та проведення загальнодержавних виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні»).

Повністю погоджуючись, що вибори є надзвичайно важливими і як засіб участі народу в управлінні державними справами, як форма безпосередньої демократії, і як засіб «ротації» в органах влади та формального підтвердження їх легітимності, але є «але». Вибори – це не лише доказ демократичного характеру держави, в першу чергу самі вибори мають бути демократичними. І для цього існує ряд вимог і критеріїв (принципи виборчого права, засади виборчого процесу, міжнародні виборчі стандарти та належні практики, виборчий доробок Європи), значна частка яких, в умовах війни, не може бути виконанна. Варто зупинитися на тих перешкодах і ризиках, що їх несуть «воєнні» вибори.

Усі причини, через які демократії відмовляються від проведення виборів під час війни, можна класифікувати на такі групи: економічні (необхідність витрати грошей та інших ресурсів на вибори), електоральні (нестабільний психологічний стан населення, можливість впливу на вибори зі сторони держави-супротивника, відсутність можливості у населення на окупованих територіях голосувати на виборах), політичні (наявність періоду політичної нестабільності під час виборів) та безпекові. Від ступеня розв'язання цих проблем залежить те, чи можливі вибори під час війни в принципі. Якщо більшість проблем зможе бути розв'язана без завдання значної шкоди суспільству, то вибори під час війни принаймні теоретично можуть бути можливими [7, с. 128]. Варто розглянути їх більш детально в контексті української ситуації.

1) Економічні причини. Найочевиднішою причиною є пріоритетність видатків державного бюджету. Вибори Президента України у 2019 році обійшлися Держбюджету у 2,4 млрд гривень. Враховуючи інфляцію, а також нові виклики (оновлення зруйнованої виборчої інфраструктури, складання списків виборців в умовах тривалої «заморозки» Держреєстру, більш складна ніж зазвичай організація голосування поза межами виборчих дільниць, можливо, навіть необхідність проводити голосування довше, ніж 1 день, через обстріли, тривалі повітряні тривоги, тощо) вартість виборів лише зростатиме. За даними, наведеними Мінфіном на підставі отриманих від ЦВК розрахунків, орієнтовні видатки Держбюджету і умовах 2024 року на проведення виборів Президента України складатимуть 5 418,3 мільйона гривень [8]. Зрозуміло, що це потребуватиме перерозподілу витрат, і постраждати можуть сфера соціального забезпечення, видатки на оборону та армію.

2) Електоральні проблеми – ця група є найчисленнішою.

А) У першу чергу йдеться про проблеми організації виборчого процесу, зокрема пов'язані з реалізацією виборчих прав окремих категорій громадян, а саме:

– Ідентифікація місця проживання тимчасово переміщених осіб. Значна частка переселенців не реєструється за фактичним місцем проживання.

– Складність забезпечення голосування виборців, які залишаються за кордоном (станом на 21 червня 2023 р. за кордоном перебувало понад 8 млн громадян України за даними МЗС України, наданими на прохання мережі ОПОРА). Наявна мережа закордонних виборчих дільниць не спроможна забезпечити виборчі права вимушених переселенців.

– Голосування військовослужбовців, які перебувають безпосередньо у місцях бойових дій, організувати практично неможливо.

Усе це вже ставить під сумнів демократичний характер гіпотетичних виборів, адже одним із базових загальноєвропейських принципів виборчого права, який закріплено в основних міжнародних документах (зокрема, статті 21 ЗДПЛта статті 25 МПГПП), є принцип загального виборчого права, без гарантування якого вибори не можуть вважатися демократичними.

Б) Припинення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи «Державний реєстр виборців» на час дії воєнного стану згідно із Постановою ЦВК № 61 від 24.02.2022 року [9].

У Керівних принципах Кодексу належної практики у виборчих справах, ухвалених Венеційською комісією на 51-й пленарній сесії (Венеція, 5-6 липня 2002 року, наголошується, що «для того, щоб списки виборців вважалися достовірними, доконечним є виконання таких критеріїв: списки виборців мають бути постійними; вони мають оновлюватися регулярно, але щонайменше раз на рік. Там, де виборців не реєструють автоматично, має бути передбачена можливість їх реєстрації протягом порівняно тривалого часу» [10].

Європейський суд з прав людини (у рішенні в справі «Грузинська робітничка партія проти Грузії» (*Georgian Labour Party v. Georgia*) від 08 липня 2008 року) у своїй правовій позиції зазначав, що правильне складання виборчих списків є передумовою проведення вільних та справедливих виборів [11].

Отже, значення списків виборців як умови реалізації принципу загального виборчого права важко переоцінити. Проте, в умовах коли державою-агресором постійно порушуються закони та звичаї ведення війни, зокрема чиниться тиск на цивільне населення з метою отримання даних про виборчий корпус для організації проведення псевдореферендумів, необхідною превентивною мірою захисту інформації стало припинення функціонування Реєстру або обмеження доступу до його бази даних. Як наслідок маємо ситуацію, за якої неактуальні списки виборців розглядаються у якості одного з основних викликів на «повоєнних виборах», що було озвучено під час виїзної дискусії про майбутнє виборчої системи в післявоєнній Україні, що відбулася 17 листопада 2023 року в Київській школі державного управління імені Сергія Нижного [12].

В) Окремо можна запропонувати ще один аргумент, пов'язаний із принципом загального виборчого права. Враховуючи що значна частка чоловіків призовного віку наразі уникає навіть супермаркетів та торговельних центрів, щоб не наражатися на небезпеку спілкування із представниками ТЦК та СП, то і на виборчі дільниці більшість мабуть не з'явиться. Це знов таки негативно позначиться на дотриманні принципу «загальних виборів». І хоча тут більше про вільні вибори, але ж низька явка суттєво вплине на легітимність органів влади, які будуть сформовані за результатами голосування.

Г) Не виключена можливість мобілізації членів виборчих комісій під час виборчої кампанії, що може призвести до дезорганізації їх роботи. Те ж саме стосується і кандидатів на виборні посади та офіційних спостерігачів.

Якщо вже мова зайшла про спостерігачів, варто додати ще один проблемний аспект. Чи можливе під час повномасштабної війни адекватне міжнародне спостереження. Адже сумнівним здається бажання міжнародних спостерігачів перебувати на виборчій дільниці десь у Херсоні.

Важливість спостереження за виборами широко визнано та закріплено низкою міжнародних документів, насамперед, прийнятими Організацією Об'єднаних Націй 27 жовтня 2005 року Декларацією принципів міжнародного спостереження за виборами та Кодексом поведінки міжнародних спостерігачів на виборах, а також Доповіддю про міжнародно визнаний статус спостерігачів на виборах, ухваленою Венеційською комісією на 78-й пленарній сесії (Венеція, 13-14 березня 2009 року).

Спостереження за виборами відіграє важливу роль у підвищенні рівня довіри до демократичного виборчого процесу і покликане сприяти проведенню вільних виборів як одного із основних загальноєвропейських принципів у галузі виборів. За його відсутності або непропорційного географічного представництва дотримання низки принципів виборчого права буде сумнівним.

Д) Неможливим здається дотримання стандартів ОБСЄ через тимчасове обмеження політичних прав і свобод громадян. Зокрема, практично припинено мирні зібрання, обмежено свободу пересування громадян, а більшість аудіовізуальних засобів масової інформації працюють у режимі Єдиного інформаційного марафону. Зрозуміло, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки (Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану») [13], отже заради перемоги у війні держава намагається монополізувати та мобілізувати інформаційний простір та ЗМІ. Але вибори в таких умовах навряд чи можна буде назвати вільними. Вільний доступ до ЗМІ різних кандидатів, особливо, опозиційних, стає сильно обмеженим, що своєю чергою негативно впливає на рівень плюралізму в країні і як наслідок ставить під сумнів чесність результатів виборів [7, с. 128].

Е) Наступна причина полягає у тому, що війна має надзвичайно негативний вплив на суспільство з психологічної точки зору, спричиняючи дистрес (деструктивний, руйнівний стрес), що набуває масових ознак. Коли переважна більшість населення країни знаходиться у стані дистресу, це має значні негативні наслідки не тільки на індивідуальному, але і на загальносоціальному рівні [14, с. 86]. Під час війни раціональність прийняття рішень кожним виборцем буде ставитися під сумнів в умовах перманентного стресу, надмірного впливу емоцій тощо [7, с. 128].

Ж) До цієї ж групи віднесемо той факт, що вибори можуть стати інструментом у руках ворога, який спробує їх використати задля збільшення впливу, дестабілізації ситуації тощо [15, с. 176].

3) Політичні проблеми.

А) Небезпека посилення внутрішньополітичних конфліктів та ухвалення популістських управлінських рішень в умовах війни.

Б) Ще одна причина, що лежить у політичній площині, полягає в тому, що процедура виборів, а також подальше передавання влади є періодом нестабільності всієї політичної системи та державного апарату, навіть якщо він має демократичний характер. Таким чином на певний час держава стає слабшою, що впливає чи може вплинути на хід війни не в найкращу для цієї держави користь [7, с. 128].

В) Ймовірна зацікавленість у «воєнних виборах» саме чинного Президента.

Хоча В. Зеленський заперечує вибори, лунають думки, що «вкиди» того самого Руслана Стефанчука – це прощупування ґрунту з Банкової. Результати голосування зараз можуть бути кращими для провладних структур, ніж після перемоги. І ось чому.

По-перше, зараз спостерігаємо вже згадувану концепцію «*rally around the flag*» («гуртування довкола прапора») – згуртування населення довкола лідера у дуже важких ситуаціях, особливо – під час війни. Ця концепція була запропонована у 1970 американським соціологом Джоном Мюллером і спостерігалася у різних країнах.

До середини лютого 2022 року була стійка тенденція до зниження довіри та схвалення діяльності В. Зеленського, проте після вторгнення показники різко зросли. Втримавши управління країною, залишившись у Києві та розпочавши політичну, військову, економічну боротьбу проти росії, Глава держави зміг акумулювати як всенародну підтримку, так і загальносвітову увагу.

Це підтверджується наявними соціологічними опитуваннями, публікаціями української та світової преси, увагою лідерів найвпливовіших країн світу та відомими людьми з усіх сфер життя. Таким чином відбулася не лише ще більша легалізація влади, а й її легітимізація в розумінні як українського народу, так і всього світу [16, с. 56].

Але навіть найдосвідченіші соціологи не можуть точно спрогнозувати, якою буде суспільна думка українців після закінчення війни. Що переважатиме в суспільстві: вдячність за мир і гордість перемоги чи бажання розібратися в довоєнних помилках і прорахунках. Досвід Вінстона Черчилля та його Консервативної партії показує: перемога у війні не гарантує тобі перемоги на наступних виборах. Так, у Великій Британії після війни «батько перемоги» Черчилль програв попри його видатні заслуги під час самої війни. Це може говорити про те, що англійське суспільство бажало обрати кандидата «мирного часу», показавши таким чином свою антивоєнну позицію [17].

Таким чином, суттєві електоральні, репутаційні, іміджеві бонуси, отримані В. Зеленським після початку повномасштабного вторгнення, з одного боку та висока ймовірність їх знецінення після закінчення війни з іншого демонструють, що невідкладні вибори дають більші шанси продовжити термін свого президенства ще на один строк.

По-друге, виникає припущення, що найбільший «зуб» стосовно чинного Президента точать військові. Незадоволення саме військовослужбовців Головнокомандувачем є абсолютно природним, бо лише вони бачать більшість проблем зсередини. І неможливість усіх бійців ЗСУ голосувати зараз, що вище розглядалася як електоральний недолік, чинному главі держави, який приміряє роль кандидата у повторне президенство, може бути «на руку».

А от переважна більшість решти українців вірять, що політичне та військове керівництво діють злагоджено як одна команда. Найвищі рівні довіри та схвалення серед населення зараз мають В. Зеленський та В. Залужний.

Цікавим є аналіз низки соціологічних досліджень. Так, упродовж 26 травня – 5 червня 2023 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів власне всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус», яке показало, що якщо перед широкомасштабним вторгненням лише третина українців вважали, що В. Зеленський здатен ефективно спрацювати як Верховний Головнокомандувач, то на момент опитування так вважали вже 86% респондентів [18].

Водночас інше опитування КМІС стосувалося питання, наскільки серед громадян є запит на оновлення центральної влади після Перемоги. І всього 23% респондентів хотіли б змінити після Перемоги Президента [19].

Отже суспільство дало В. Зеленському шанс стати лідером у час складних рішень і критичних подій, бо в кризових ситуаціях очолити процеси мала одна політична постать, бути одночасно і центром прийняття рішень, і майданчиком, який витримує діалог, і комунікатором, і відповідальним за всю країну [20, с. 113]. І, очевидно, вважає, що Президент з цією задачею впорався.

До того ж, війна – це особливий період, на який не поширюються загальні правила політичного життя. Повноцінної політичної діяльності і конкуренції різних політичних сил, яку ми звикли спостерігати в мирний час, зараз просто не існує [21].

Альтернативою В. Зеленському може вважатися приміром С. Притула (посів друге місце у рейтингу довіри українців за результатами соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 22 лютого по 1 березня 2023 року [22]) як і інші представники волонтерського корпусу, але які вони політики? Чи їхня зосередженість на війні не стане їх помилкою? Здається, концентрація уваги саме на потребах фронту, ризик повного переходу на військові рейки, що їх можуть вбачати пересічні виборці, не дасть їм більшості.

Отже дуже вірогідною здається ситуація, що за умови проведення президентських виборів, буде переобрано саме чинного Президента (який, до речі, вже озвучив свій намір висувати свою кандидатуру на другий термін) [23], а враховуючи усі ризики і витрати, а також констатуючи, що інституційної необхідності у виборах наразі немає, постає класичне запитання «чи вартує гра свіч». Здається, відповідь очевидна.

До того ж народ готовий відкласти електоральне «очищення» влади на період після Перемоги, про що свідчить *всеукраїнське опитування громадської думки «Омнібус», яке провів КМІС упродовж 30 вересня – 13 жовтня 2023 року, і до якого були включені запитання щодо того, коли мають бути проведені вибори* [24]. Тобто для українців відкладання виборів не означає, що влада втрачає легітимність.

4) Безпекові ризики.

Абсолютно очевидно, що проблематично забезпечити безпеку голосування. Особливо це стосується районів, наближених до бойових дій. Однак, небезпека ракетних ударів зберігається на всій території країни.

Доступно ситуацію пояснив О. Нотевський, а саме: «в нинішніх умовах неможливо організувати виборчий процес, гарантувавши безпеку всім його учасникам. Враховуючи терористичні методи держави-агресора, кожна виборча дільниця буде потенційною цілью для ракетних ударів. Закриття дільниць під час повітряної тривоги не вирішить проблеми: загроза застосування балістичної зброї або підняття в повітря МіГ-31к (носіїв ракети «Кинджал») на тривалий час легко зірве день голосування. Облаштувати дільниці в укриттях неможливо через замаленьку кількість цих укриттів і непридатність до організації там виборчих дільниць» [6]. Можна лише додати, що усвідомлення такої небезпеки спричинить дуже низьку явку, а ймовірна потреба переривати голосування й переміщатися в укриття збільшить шанси фальсифікацій, а отже знову під сумнівом опиниться легітимність результатів голосування.

І саме в описаному контексті варто зауважити стосовно пропозицій пов'язаних із формальним призупиненням або тимчасовим скасуванням дії правового режиму воєнного стану. Здається, у першу чергу безпекові питання демонструють хибність цих пропозицій. Такі заходи не означатимуть припинення російської збройної агресії, а отже, це ніяк не розв'яже проблему безпеки виборчого процесу на всіх етапах. Як і загалом проблеми дефіциту бюджетних коштів, організації виборів за кордоном, а також загострення внутрішніх конфліктів.

Ще одна передбачувана пропозиція – «електронні вибори». Міжнародними інструментами, що дають рекомендації щодо втілення принципів європейського виборчого доробку щодо вимог до систем електронного голосування, є: 1) Рекомендації СМ/Рес (2017) 5 щодо стандартів для електронного голосування. Документ містить 49 правових, організаційних та технічних стандартів, а саме детальні вимоги, які застосовують до всіх видів електронного голосування та електронного підрахунку голосів в країнах-членах Ради Європи.; 2) Принципи використання цифрових технологій, що відповідають основним правам, у виборчих процесах, затверджені Радою демократичних виборів на її 70-му засіданні (в режимі онлайн, 10 грудня 2020 р.) та прийняті Венеціанською комісією на 125-му пленарному засіданні (Інтернет, 11-12 грудня 2020 р.).

Щодо України сьогодні, є два основні (поруч із цілою низкою другорядних) аспекти, що позбавляють будь-якого сенсу міркування та суперечки про електронні вибори. Це несприйняття народом України такого способу волевиявлення і технічні можливості держави (у нашому випадку скоріше «неможливості»).

Так, ідея запровадження дистанційного голосування через інтернет вкотре наштовхується на виразну недовіру населення (*всукраїнське опитування громадської думки «Омнібус» КМІС 30 вересня – 13 жовтня 2023 року*) [24].

Україна настільки до цього ще не готова, що геть пілотний проект у 2020 році не відбувся. ЦВК спростувала можливість застосування пілотного проекту з електронного голосування у 2020 р., а серед основних аргументів були названі недостатньо підготовлена технічна база та недостатній рівень розвитку суспільства, щоб запроваджувати голосування в Інтернеті. Очевидно, ці питання не знайшли свого вирішення до сьогодні, а у контексті триваючої агресії рф особливої актуальності набуває загроза кібератак, повторних витоків особистої інформації громадян з державних реєстрів.

У Інтернет Асоціації України також застерігають від передчасного впровадження електронного голосування, вважаючи, що проведення онлайн-виборів призведе до втрати анонімності (через можливі злами, а отже – можливі витoki бази голосів громадян із системи і засобів, за допомогою яких здійснюватиметься голосування), контролю над результатами виборів «третіми» особами, а відтак і повного спотворення цих результатів [25].

І це далеко не усі заяви про занепокоєння самим лише пілотним проектом електронного голосування, що вже казати про загальні вибори за допомогою такого способу волевиявлення. Бодай більше, фіаско пілотування Інтернет-голосування фактично виключає можливість його застосування найближчим часом. Тобто без низки вдалих тестувань цієї технології її запровадження є неможливим. Наприклад, Н. Гусаревич доходить висновку, що правові зміни з впровадження цифрових технологій у виборчий процес та запровадження електронного голосування в Україні мають тривати кілька електоральних циклів та постійно переглядатися, виходячи з результатів технічних експериментів (від пробних тестувань, пілотних проектів до повномасштабних застосувань цифрових технологій на національних виборах [26, с. 12]).

З нею погоджується О. Токар-Остапенко (Національний інститут стратегічних досліджень), яка наполягає, що систему електронного голосування доцільно впроваджувати тоді, коли буде виділено достатньо часу для технічної імплементації системи та її сприйняття суспільством [27, с. 8]. Це відповідає також положенням Інтерпретативної декларації про стабільність виборчого законодавства Ради з демократичних виборів та Венеціанської комісії Ради Європи, а саме що будь-яка реформа виборчого законодавства повинна відбутись заздалегідь до її застосування під час виборів.

Таким чином, якщо різні етапу виборчого процесу гіпотетично можна «цифровізувати» вже зараз – «реєстрація виборців, агітація, комунікація з кандидатом – це тепер стріми, чати, боти та онлайн-сервіси» [28], то власне голосування має залишитися класичним. А отже ми знову повертаємося до питань безпеки, і ці проблеми вирішити об'єктивно неможливо.

Проте це не означає, що не треба працювати усім нам, експертам, науковцям, спеціалістам IT-сфери, політикам, громадським організаціям тощо, щоб шукати виходи з безвихідної ситуації (зокрема, і на майбутнє). Наприклад, у політичній науці зараз (враховуючи й війну, що триває в Україні) активно розвивається концепція *Military democracy*, мілітаризованої демократії, яка полягає у тому, щоб розробити такий механізм функціонування демократичної системи, який би працював і під час війни, при тому не втрачаючи своєї демократичності (відповідає на питання «Як борючись з монстром самому не перетворитися на монстра?»). У рамках цієї концепції ведуться дискусії й щодо виборчого законодавства і виборів під час війни [29, с. 191]. Тому з одного боку, треба не піддаватися «синдрому відкладеного життя» в очікуванні Перемоги, як радять психологи, і цю пораду можна застосувати до життя країни в цілому, а треба шукати способи вирішення звичних питань у незвичний спосіб в екстремальних умовах війни. Водночас не треба думати, що Перемогою всі складнощі завершаться, і варто вже зараз планувати на три кроки вперед. Проте стосовно виборів дійсно лише «планувати», оскільки їх проведення «коштуватиме» (в прямому і переносному сенсі) країні набагато більше, ніж складе ККД від їхнього результату.

Висновки. Підсумовуючи, телеологічне тлумачення Конституції України свідчить на користь неможливості говорити про чергові вибори народних депутатів під час дії воєнного стану. Щодо інших видів виборів, попри відсутність прямої конституційної заборони на їх проведення під час воєнного стану (на тлі наявності заборони законодавчої, якої можливо позбутися), неможливою здається їх організація із дотриманням усіх важливих принципів, засад, а отже саме демократичні вибори станом на зараз нам не доступні, а недемократичні – не потрібні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Використання міжнародних виборчих стандартів. Посібник Ради Європи для громадських організацій. 2017. URL: <https://rm.coe.int/using-international-election-standards-ukr-web/168077d48b>.
2. Вибори в Україні наступного року мають відбутися, навіть в умовах війни – сенатор США. *Radio Свобода*. 2023. 23 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-ukrayina-usa/32561994.html>.
3. Президент ПАРС Тіні Кокс: Рішення про те, як і коли проводити вибори, — лише у руках Уряду, Парламенту та народу України. *Офіс Ради Європи в Україні*. 2023. 17 травня. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/pace-president-tiny-kox-it-is-up-to-the-government-parliament-and-the-people-of-ukraine-to-decide-when-and-how-to-conduct-elections>.
4. Афанасьєва М.А. Повоєнні вибори в Україні: ключові питання та майбутні виклики. *Трансформація правових систем в умовах збройних конфліктів: матеріали круглого столу* (м. Одеса, 10 лютого 2023 р.) / Національний університет «Одеська юридична академія», кафедра міжнародного та європейського права. Одеса : Фенікс, 2023. С. 71–77.
5. Heinrichs, Waldo H.; Gallicchio, Marc S. *Implacable Foes: War in the Pacific, 1944–1945*. Oxford University Press, 2017. 728 p.
6. Не проводити вибори під час воєнного стану. Електронна петиція № 22/209780-еп від 06 листопада 2023 року. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: [president.gov.ua/petition/209780](https://petition/209780).
7. Новак Д.Є., Моряк-Протопопова Х.М. Спроба дискурсивного аналізу проведення виборів під час війни (український досвід). *Молодий вчений*. 2023. № 1 (113). С. 126–131. URL: <https://molodyvchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5709/5586>.

8. Мінфін пояснив, навіщо питає у ЦВК вартість виборів на наступний рік. *Радіо Свобода*. 2023. 23 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-minfin-cvk-varnist-vyboriv/32561108.html>.
9. Про тимчасове припинення функціонування автоматизованої інформаційно-комунікаційної системи “Державний реєстр виборців” на час дії воєнного стану: Постанова Центральної виборчої комісії № 61 від 24.02.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0061359-22#Text>.
10. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю.Ключковського. Вид. 2-е, випр. і доповн. Київ, 2009. 500 с. URL: <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf>.
11. Рішення в справі «Грузинська робітничка партія проти Грузії» (*Georgian Labour Party v. Georgia*) від 08 липня 2008 року. Ukrainian Translation. Summary by the Lviv Laboratory of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-125913&filename=CASE%20OF%20GEORGIAN%20LABOUR%20PARTY%20v.%20GEORGIA%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20summary%20by%20the%20Lviv%20Laboratory%20of%20Human%20Rights.docx&logEvent=False>.
12. Голова ЦВК взяв участь у дискусії про майбутнє виборчої системи в повоєнній Україні. *Центральна виборча комісія Офіційний вебсайт*. 2023. 17 листопада. URL: <https://www.cvk.gov.ua/povini/golova-tsvk-vzyav-uchast-u-diskusii-pro-maybutnie-viborchoi-sistemi-v-povoiennyi-ukraini.html>.
13. Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-22>.
14. Нечитайло І.С., Милославська О.В. Психологічний дистрес населення під час війни. *Особистість, суспільство, війна: тези доп. Міжнар. психол. форуму* (м. Харків, 15 квіт. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 85–87. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8d8401fc-1fc5-4dca-9725-dceb842f92d/content>.
15. Бучин М.А., Кіцяк М.В. Вибори як об’єкт та інструмент гібридної війни. *Вісник Маріупольського державного університету Сер.: Історія. Політологія*. 2020. Вип. 28-29. С. 175–182. URL: <https://visnyk-politologia.mdu.in.ua/ARHIV-uk/28-29/18.pdf>.
16. Тисячний В. Процес девіації політичної системи України в умовах її моноцентричності та воєнного стану. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. Вип. 1 (67). С. 49–58. URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2509/2978>.
17. Baines, Malcolm. The liberal Party and 1945 general election. *Contemporary Record*. 1995. Vol. 9 (1). P. 48–61.
18. Чи здатен Володимир Зеленський ефективно працювати як Верховний Головнокомандувач: погляди українців до і після широкомасштабного російського вторгнення. Пресреліз всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус» 26 травня-5 червня 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1252&page=7>.
19. Доцільність зміни центральної влади після Перемоги України: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня-5 червня 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1249&page=7>.
20. Овчар І. Інститут президента в умовах воєнного стану. *Політичні дослідження*. № 1 (5). С. 108–122. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280393/274727>.
21. Електоральний фальшстарт. Навіть перемога у війні не гарантує перемоги на наступних виборах. *Zahid.net*. 2023. 9 січня. URL: https://zaxid.net/elektoralniy_falshstart_n1555791.
22. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023р.). *Разумков Центр*. 2023. 9 березня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-dosotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>.
23. Зеленський розповів, чи балотуватиметься на другий термін у разі проведення виборів у 2024 році. *Радіо Свобода*. 2023. 31 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyu-vybyory-2024-prezydent/32573193.html>.

24. Коли мають бути проведені вибори, ставлення до голосування через інтернет та ставлення до можливого обмеження прав громадян. Пресреліз всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус 30 вересня – 13 жовтня 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&page=2>.
25. Позиція ІНАУ щодо електронного голосування. *Інтернет Асоціація України*. URL: <https://inau.ua/komitety/komitet-inau-z-putan-zahystu-prav-lyudyny-ta-svobody-slova/prozyciya-inaushchodo>.
26. Гусаревич Н. Актуальні питання нормативно-правового забезпечення електронного голосування в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2021. Том 9. Спецвипуск № 1. С. 11–15. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/907/873>.
27. Токар-Остапенко О.В. Електронне голосування: перспективи запровадження в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf>.
28. Попов І. Вибори під час дії режиму воєнного стану. Що каже закон. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/columns/ipopov/vibori-pid-chas-diji-rezhimu-vojennoho-stanu-shcho-kazhe-zakon-952938.html>.
29. Maenchen-Helfen Otto. *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. University of California Press, 1973. 602 p.